

ОБСАДНОТО ИЗКУСТВО ВЪВ ВОЙНИТЕ НА ЦАР КАЛОЯН (1197–1207 г.)

Ивелин Иванов

Summary: The article dwells on the Bulgarian military strategy and tactics during the rule of tsar Kaloyan (1197–1207) and its consequences for the evolution of the siegecraft in wars against Latin Empire and Greeks in the southern province of Trace. The author analyses some basic written sources and defines several aspects of the siegecraft: 1) mobility, staff and strenght, 2) continuance and tactics, 3) siege machines and its use in Kaloyan's wars and the general military and political purpose of Bulgarian military actions in the mentioned period.

According to the author the average number of Bulgarian armies varies between 5000 and 10 000 warriors and siege forces enlist various kind of warriors: 1) siegecraft specialists 2) technicians, 3) miners, 4) pioneers, 5) heavily armed infantry and 6) kumans who usually raid and plunder surroundings. Also, the article sterres on the written sources evidences about various siege engines in Kaloyan's warfaring in Trace and mainly on the the trebuchet as one of the most common engines in the sieges.

Finally, the author comes to the conclusion that Kaloyan's wars furnish reliable evidences for a significant progress in Bulgarian siegecraft and draws a parallel between western art of warfaring and Bulgarian siegecraft in the beginning of 13th c.

Въпреки широко разпространената представа, свързана с победоносната битка при Адрианопол през 1205 г., сведенията от достигналите до нас писмени извори показват, че откритите сражения заемат второстепенно място във войните на цар Калоян. Тези сражения криели голяма доза риск при равностойни или съпоставими сили на двете страни, а обикновено числеността на загубите след голяма битка била доста висока и често достигала до 1/4 или 1/3 от общата численост на войските. Ето защо, както и в останалите територии на средновековна Европа, във военните действия на Калоян преобладавали обсадите, унищожаването на крепостите и разоряването на противниковите територии. Известно е, че в този период крепостите или кастелите били в голямата си част каменни и това ги превърнало в изключително силни центрове на съпротива и бази за организиране на контранастъпление. По мнение на много изследователи на средновековната война, в периода XII–XV в. крепостните съоръжения доминирали поради липсата на достатъчно ефективни обсадни машини, които да гарантират бърз и решителен пробив в каменните стени. Това статукво било променено едва след усъвършенстването на огнестрелната артилерия, която навлязла във военните действия в епохата на Стогодишната война (1337–1453).

Анализът на военните действия на Калоян показва, че сражението при Адрианопол от 14 април 1205 г. е единственото голямо сражение с латинците, с изключение на това при Русийон от 31 януари 1206 г. срещу 120 рицари, водени от Тиери дьо Термонд, но то се разиграло при случаен сблъсък и не било предварително планирано¹. Освен това, при обсадите на Димотика и Адрианопол през 1206 г. Калоян отстъпил, макар и на крачка от успеха, тъй като избягвал сражение с войските на император Анри, оставяйки го да навлезе дори в част от българските територии на юг от Стара Планина. Това навежда на мисълта, че Калоян и неговия военен съвет не подценявали латинците и не желали да рискуват във второ сражение политическите и психологически последици от битката при Адрианопол от 14 април 1205 г. Това насочило войната към обсадни действия, придружени с опустошение и обезлюдяване на земите и сриване на основните опорни точки на противника – укрепените градове и замъците. Тази стратегия преследвала двойна цел: от една страна, изтласкване на латинците в Константинопол и неговите околности и лишаването на гръцкото население и аристокрация в Тракия от възможност за подновяване на българо-гръцкия конфликт след ранния колапс на Латинската империя².

Войските на Калоян: мобилност, състав и численост

Една от характерните особености на войната при Калоян е бързината на неговите действия, която на пръв поглед може да се обясни с широкото използване на куманите, но всъщност не се дължи само на тях. Действията срещу Констанция и Варна през ранната пролет на 1201 г. са ярко доказателство за тази бързина, тъй като походът на юг а после на североизток бил минимум 600-700 км. Това е само едно от свидетелствата, които ни навеждат на мисълта, че цялата войска, а не само куманите, се е придвижвала бързо. Мобилността на Калоян и някои други откъслечни сведения водят до извода, че голяма част от неговите войски се придвижвали на коне, но се сражавали като пехотинци. Според Вилардуен, при похода от януари 1206 г.: ***...куманите и власите бяха яздиха, за да нанесат един удар, и бяха около седем хиляди***³. Тук става дума за опит да бъде превзета крепостта Русийон с изненада, но това свидетелство засилва убеждението, че власите или българите се придвижвали на коне, но се сражавали и като пехотинци. В това отношение можем да направим много паралели с други средновековни войски, които използвали коня най-вече за бързо придвижване. В подкрепа на това предположение можем да цитираме и свидетелство на Хониат от обсадата на Димотика от 1206 г.: ***...А когато той спешаваше храбрите войници от войската си и нареждаше тези хора, изцяло облечени в желязо, при пробитите части на стените или когато хвърляше поглед към машините на колела и поставяше останалата войска навсякъде в боен ред...***⁴. Тук откриваме сведения не само за спешаване, т.е. тежко въоръжени конници били спешавани за пробиви в защитата на крепостта, но и за наличието на обособени части: 1) тежко въоръжени щурмови отряди за

пробивите в стените, 2) обслужващите обсадните машини и 3) останалата войска, която по заповед предприема общ шурм. Очевидно Калоян действал по всички правила на обсадната война и лично ръководел решителните шурмове. Хониат свидетелства също че: *"... Но не само крайморските земи пострадаха така от ловкостта и мъжеството на скитите и на бойците от влашкия отряд, които ги следваха. Те се насочваха главно срещу укрепленията на градовете, служейки си с копачки и лопати."*⁵ Тук Хониат описва събития от 1206 г. и явно пионерен и шурмови отряд, който следва куманите и има за цел да осъществява пробиви в землищата и каменните защитни съоръжения на по-малките и по-слаби укрепления.

За наличието на сапъори във войските на Калоян свидетелства и Жофроа дьо Вилардуен, който пише следното за обсадата на Адрианопол от пролетта на 1206 г.: *"...И той хвърли своите сапъори срещу стените; и те многократно ги шурмуваха."*⁶ След като Калоян се оттеглил от Адрианопол, латинският император Анри пристигнал пред града и престоял един ден *"...колкото да види щетите, които Йоанис бе нанесъл там на стените и на кулите със своите сапъори и каменохвъргачки, което твърде бе влошило [положението] на града."*⁷

Интересни сведения за обсадните войски на цар Калоян откриваме и в Деянията на св. Димитър Солунски: *"...той (Калоян) се отправил и срещу Солун, като водел войнство, по-многочислено от морския пясък: българи, кумани, татари, хазари, гърци, алани, руси – потомци от всички родове, които е откърмила северната страна..."*⁸ Безспорно войските са били пестри по състав, но присъствието на кумани, гърци, алани – традиционни наемници в Средновековието и на руси – най-вероятно наемници от западните руски княжества, звучи напълно реалистично.

Интересен е и въпросът за числеността на българските и куманските войски, най-вече при големите обсади от 1205, 1206 и 1207 г. Голямата численост на войските под Солун през 1207 г. не буди съмнение, но според мен тя не е показателна за всички кампании на Калоян. Определянето на числеността на войските по данните на писмените извори е доста хлъзгаво и несигурно, тъй като по ред обективни и субективни причини хронистите обикновено преувеличават или намаляват числеността на войските. Сравнително обективната численост на латинските войски, представени от Вилардуен контрастира ярко с числеността на куманските и българските войски, давани от същия хронист. Това би означавало, че в кампаниите си от 1205 г. и 1206 г. Калоян действал с не по-малко от 50 000 въоръжени мъже, но това, разбира, се е невъзможно, поради редица обективни обстоятелства⁹. По мое мнение, числеността на куманите в тези кампании е достигала най-много 10 000–12 000 конници, а войските на Калоян варирали между 5000 и 10 000 войни. Общата численост на куманите и на българските войски наистина била впечатляваща, но далеч от представяната от Вилардуен. Тук можем да отбележим също, че само част от тези войски

участвали в обсадните действия и това били части от българи, власи и понякога гърци. Основният извод е, че обсадите се провеждали основно от българските войски и се ръководели от Калоян. В същото време куманите разорявали обширни територии, осъществявали наблюдение и били резерв, който може да прикрие отстъплението на Калояновите войски, ако това се наложи. Показателно е, че при оттеглянето на куманите в късната пролет на 1206 г. Калоян вдигнал обсадата на Адрианопол и се оттеглил, макар че според думите на Жофроа дьо Вилардуен, бил близо до овладяването му, а стените и кулите били съборени на две места¹⁰.

Обсадите: продължителност и тактика

Обсадните действия били с различна продължителност, но следвали основни принципи и действия. Вероятно най-късата обсада била тази на крепостта Варна¹¹, която приключила в три дни и може би превземането на Напл¹² през лятото на 1206 г., а най-дългата – обсадата на Рене дьо Три в цитаделата на Станимака, която продължила 13 месеца¹³.

Освен обичайните, понякога Калоян прилагал и нетрадиционни и по-рядко прилагани обсадни действия. При обсадата на Димотика през 1206 г. той съчетал типичната обсада с мащабен проект за отклоняване на река Марица, което говори красноречиво за възможностите му: *"...Прочее той се разположи на стан при Димотика и понеже видя, че много високото място е трудно и неудобно за превземане, се зае да отклони река Еврос, която обкръжаваше крепостта и снабдяваше с вода жителите и посредством неизвестни за мнозина канали."*¹⁴. Интерес предизвиква и сведението на Хониат, че при обсадата на Адрианопол през 1206 г. Калоян действал и през нощта: *"...Прочее той го обсади, разположи лагера си и започна да удря стените със стенобойни машини, като дори нощем не спираше да действа така"*¹⁵. Ценни сведения дава и описанието на действията му под Солун през есента на 1207 г.: *"...Той.....с най-голяма бързина изпратил съгледвачи около целия град, преброил всички кули и разстояния между кулите по стените и всички зъбери. Скоро след това военачалниците му се събрали на съвет и съветът решил как да се води войната: към всяка крепостна кула на града да настъпи по един полк от неговата войска. Всеки един полк да донесе по две стълби, та когато цялото войнство обкръжи града едновременно и го нападне вкупом, лесно да го овладее според правилата на войната."*¹⁶ Тук откриваме по-различен модел на обсадни действия, предвиждащ генерален шурм в третия ден на обсадата а най-вероятно съветът е преценявал защитните съоръжения на Солун като здрави и по-трудно уязвими за обсадната техника. Разрушаването с обсадни машини и подкопаването на стените изисквало време, а голямата войска била сила, но и бремене, тъй като се нуждаела от добро снабдяване, най-вече с храни и била уязвима към бързо разпространение на болести. Ето защо решението за генерален шурм на Солун се приело като най-разумно, тъй като войската на Калоян била наистина многобройна.

Обсадните машини

Основната сила в обсадните действия на Калоян били обсадните машини, сведения за които срещаме в много от писмените извори. При обсадата на Варна през 1201 г. била използвана обсадна кула – сложно съоръжение, което според Никита Хониат, било едновременно мост над крепостния ров, както и кула и стълба към крепостните зъбери: *"...Затова той постави четириъгълна машина, простираща се колкото ширината на рова и височината на градската стена, и понеже беше на колела, доближи я съвсем близо до рова. И като я бутна в рова, стигна до двата му бряга. Така си послужи с едно и също приспособление и за мост над рова и за стълба, с която да се изкачи до височината на градските стени."*¹⁷ Това решение за комбиниране на мост над рова и кула явно изненадало защитниците, а бързото ѝ построяване свидетелства за наличието на опитен инженерен корпус. Явно тази машина е била добре защитена и срещу подпалване, което е било твърде вероятно при непосредствената близост до градските стени. Това говори, че Калоян е разполагал с добри механици, които проектирали и ръководели изграждането на такива сложни за своето време съоръжения и то в кратки срокове.

Сведения за машини срещаме и при обсадата на Серес от 1205 г. и за това свидетелстват както Хониат, така и Вилардуен¹⁸. Свидетелствата за използването на каменометни машини при двамата хронисти е категорично доказателство за истинността на тази практика. При обсадата на Димотика от 1206 г. били поставени 16 големи каменохвъргачки и всякакви военни машини. В кратко време те разрушили стените на четири места и българите щурмували през тях. Според Вилардуен *"...от Адрианопол дойдоха пратеници, които казаха на Анри, брата на император Бодуен: "Сеньор, знай, че ако ти не подпомогнеш град Димот, той няма да се задържи повече от осем дни; и каменометните машини на Йоанис разрушиха стената на четири места, и хората му бяха два пъти върху стените."*¹⁹ За използването на каменометни машини при Димотика свидетелства и Хониат: *"...Той постави и машини и започна да разбива стената там, където изглеждаше, че е напълно достъпна....и където разстоянието позволяваше да достигат хвърляните тежки камъни...Той съвсем не се отказваше...а разрушаваше укрепленията, със силата на големи камъни сригаше ъгловите кули и събаряше защитните стени."*²⁰ Това е и косвено доказателство, че Калоян използвал големи каменометни машини.

За ефективността на каменометните машини и на другите способности за събаряне на стените говори още едно свидетелство. Според Вилардуен известно време след своето отстъпление пред приближаващия Анри, Калоян се завърнал, превзел и разрушил Димотика, тъй като: *"...Верна не беше възстановил укрепленията на Димот – тези, които Йоанис беше разрушил със своите каменометни и други машини – и му беше оставил малък гарнизон. И Йоанис язди към Димот, превзе го и разруши и събори стените до земята."*²¹

Съществува и друго доказателство, че Димотика бил наистина изцяло разрушен, тъй като Вилардуен пише още, че през лятото на 1206 г. император Анри се запознал на място с разрушенията, но заедно със своите барони се убедил: *"...че нямаше никаква възможност в това състояние да го обгради (отново)."*²²

Мисля, че това е косвено доказателство за мащабността на разрушенията, които не са могли да бъдат възстановени в краткия период от около две месеца между двете нападения. Пример за унищожителната мощ на обсадните машини дава и обсадата на Адрианопол от 1206 г., където Калоян използвал 33 големи каменометни машини²³. Според Вилардуен *"...и той бе толкова близо до овладяването му, че бе сравнил със земята стените и кулите на две места така, че те можеха да се бият отвътре ръка срещу ръка, с меч и копие."*²⁴ Макар, че не отбелязва броя на обсадните машини, Никита Хониат също свидетелства, че те били много и действали не само през деня, но и през нощта: *"...Прочее той го обсади, разположи лагера си и започна да удря стените със стенобойни машини, като дори нощем не спираше да действа така"*²⁵. За ефекта от действията на тези каменометни машини можем да съдим от сведението на Вилардуен, че Анри останал край стените на Адрианопол само един ден, колкото да види големите поражения върху стените и кулите²⁶.

Макар, че предприетата обсада на Солун през 1207 г. била може би най-мащабната, прави впечатление, че не се срещат описания на обсадни машини, а единствените описани съоръжения са стълбите. Възможно е наличието им просто да не е отбелязано, но това е по-малко вероятно. По-скоро Калоян е разчитал на общия шум на крепостта от цялата войска и едва след евентуален неуспех е щял да премине към изграждане на обсадни съоръжения в голям брой.

Посочените по-горе описания пораждат основателен въпрос какви са били каменометните машини, използвани така масово и успешно от Калоян. Мисля, че частичен отговор можем да потърсим в едно интересно описание на Никита Хониат, който представя каменометни машини, използвани от Добромир Хриз срещу византийците, които обсаждали Просек през 1198 г. *"...Но и каменометните машини, с които си служеха варварите, избиха немалко хора, тъй като мяхаха камъни направо в целта и то отвисоко. Защото имаше и един отличен механик, който направляваше изстрелването на камъните, извиваше гъвкавия прът и нагласяше прашката в метателния механизъм...Често пъти кръглите камъни от машините, дори и когато не достигаха до самите хора, пак носеха смърт, защото...те се разтрошаваха на голям брой късове...и бяха жестоко смъртоносно оръжие."*²⁷ Това, макар и бегло описание, води до предположението, че тази машина е от вида на така наречения требушет, термин произлизащ от латинското *trabucium* и италианското *trabocco*. Периодът 1180–1220 г. бил златната епоха в еволюцията и използването на требушета, като човешката сила била заместена от контра-тежест. Тези технически усъвършенствания довели до използването на по-

големи каменни ядра с тегло до 100-150 кг и изстрелването им на около 150 м. За сравнение можем да посочим, че голям катапулт от римската епоха можел да изстрелва 20-30 кг ядра на около 225 м. Още по-голям интерес предизвиква фактът, че при големите обсади в Западна Европа през XIII и XIV в. броят на едновременно използваните требушети или каменометни машини не превишавал 20²⁸. От тази гледна точка обсадата на Адрианопол, при която Калоян използвал 33 машини от този тип превишава тази средна цифра и е показателна за мощта на българските обсади в разглеждания период.

Разрушаване на крепостите и отвеждане на населението

Писмените извори представят множество и подробни сведения за действията на Калоян след превземането на обсажданите крепости и градове. Един от най-фрапиращите случаи е обсадата на Варна, след която, ако приемем думите на Хониат, Калоян избил тези, които били заловени живи. Можем да предположим, че това били заловените живи войници от гарнизона и гражданите, които са участвали в отбраната и че Калоян дал тежки жертви в кратката, но жестока обсада²⁹. Тук се появява и основателният въпрос защо Калоян разрушава крепостните съоръжения и не е ли оставил гарнизон в превзетата Варна? Друг поразителен пример е свързан с превземането на Филипопол през 1205 г. Вилардуен свидетелства следното: *"...а града накара целия да срутят – кулите и стените, а високите дворци и богатите къщи заповяда да изгорят и разрушат."*³⁰ Останалото живо население било отведено като пленници. Подобни са и описанията на Хониат и Акрополит. Също според Вилардуен, при обсадата и превземането на Напл през 1206 г.: *"...там имаше такава голяма смъртност на хора, които бяха убити, че това сякаш бе чудо. А Бег дьо Франзюр беше доведен пред Йоанис и той заповяда да го умъртвят незабавно. И всички останали, които не струваха нищо, гърци и латинци и всички дребни люде, жени и деца той отведе затворници във Влахия. Тогава той нареди да унищожат и да съборят целия град..."*³¹. Същото наблюдаваме и в Родесто и в Панедор, близо до Родесто, който въпреки че се предал, бил разрушен, а жителите били отведени като пленници³². Подобна съдба сполетяла Хераклея и Даониум, които бил шурмувани и овладяни със сила. Последвало избиване, а останалите живи били отведени във Влахия. Градовете били разрушени, както останалите³³. Според Жофроа дьо Вилардуен Калоян броят на отвежданите през 1206 г. пленници достигал 20 000, и те били изселвани с колите, багажа и стадата им³⁴. Дори и да приемем цифрите за преувеличени, те свидетелстват за мащабите на обезлюдяването на Тракия и преселване на населението ѝ около река Дунав.

Логичен е изводът, че срещащите се в различни писмени източници сведения за сриването до основи на превзетите крепости имат достоверен характер. Тук можем отново да изтъкнем едно от гореспоменатите свидетелства като потвърждение, че изразът *"...разрушил стените до земята"* може да се приеме в буквалния смисъл. Както вече отбелязахме, през лятото на 1206 г. император

Анри сам огледал разрушенията на Димотика и се убедил, че крепостните стени са в непоправимо състояние³⁵. На пръв поглед проява на отмъщение, жестокост и ярост, тези действия имат своето обяснение в общата стратегическа логика на Калоян. Както вече отбелязах, за мен остава необяснимо разрушаването на Варна, но що се отнася до войната в Тракия, българският владетел се стремил към вклиняване между Константинопол и Солун. Не отмятането на гърците от сключения съюз била истинска причина за тези разрушения, а по-скоро обратното: неговите ясни намерения за трайно опустошаване на гръцките територии подтикнала ромеите към съюз с новия император Анри. Фактът, че Калоян разрушавал крепостите и не оставял свои гарнизони може да се тълкува и като нежелание за трайно разпокъсване на силите на голям фронт до края на войната. Тези разсъждения пораждаат и логичния въпрос коя е била крайната цел, а ходът и посоката на военните действия показват по категоричен начин, че тя не е била Константинопол. Калоян преценявал реално своите сили, не надценявал победата си от 1205 г. и не желаел разрыв с папа Инокентий III, насочвайки се пряко към столицата на Латинската империя.

Според Димитър Ангелов и Борис Чолпанов *"...Завладените крепости Калоян разрушавал, а населението им откарвал в плен, за да не могат да служат в бъдеще за опора на латинската власт в Тракия"*³⁶. Аз бих добавил, че не само на латинската, но и на гръцката власт в Тракия и разрушаването на българо-гръцкия съюз от 1205 г. е напълно логично събитие в общия ход на войната. Може би едно от най-кратките и точни обяснения за действията на Калоян можем да открием у Георги Акрополит, който пише: *"... А планът му бил ромеите никога да не могат да се върнат и да се закрепят в своите градове...А населението той вдигнал оттам и го настанил край бреговете на Истр."*³⁷

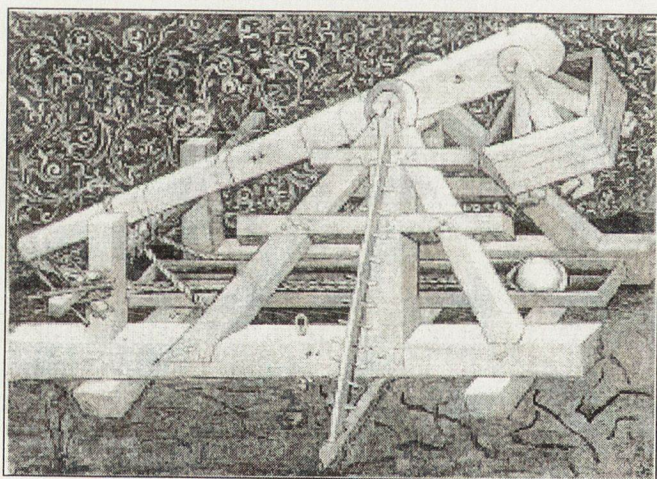
Всичко гореизложено води до няколко крайни извода:

Обсадните действия, превземането и разрушаването на крепостите и обезлюдяването на обширни региони в Тракия били основни елементи във военните действия на Калоян. Съдейки най-вече по писмените сведения за периода 1201–1207 г. тези военни действия имали почти непрекъснат характер, което било постигано с привличането и използването на стратегически съюзници като куманите и на наемници като алани, руси, гърци и вероятно и други чужди контингенти. Анализът на обсадите води до извода, че те били провеждани с висок военен професионализъм и с използването на специализирани части като сапъори, инженерен корпус и щурмови отряди. Забележително е и количеството на обсадната техника и нейната ефективност, което говори недвусмислено за познаване и успешно прилагане на модерните за тази епоха технически съоръжения и методи на обсадни действия. Всичко това свидетелствува по безспорен начин за високо ниво в обсадното изкуство при управлението на цар Калоян – нещо в което той не само не отстъпва на своите противници, но и ги превъзхожда, съдейки по резултатността.

В тази миниатюра от полска библия от ср. на XIII в. можем да видим на заден план каменометна машина, задвижвана от човешка сила, която задвижвала тази огромна прашка с въжетата в десния край. В левия край на рамото се вижда човек, който придържа прашката.

Това изображение представя голяма каменометна машина, задвижвана от тежест в десния край. Тази машина изхвърляла по-големи камъни от първата и естествено била и по-ефективна. Можем основателно да предположим, че Калоян е използвал и двата типа при своите обсади.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Жофроя дьо Вилардуен.** Завладяването на Константинопол. С., 1985, с. 115–116.

² Пак там, с. 118. Според Вилардуен Анри, братът на пленения Балдуин и бароните в Константинопол били твърде зле, защото освен Константинопол те не били запазили нищо друго освен тези два града.

³ **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 115.

⁴ **Никита Хониат.** Гръцки извори за българската история. Т. XI. С., 1983, с. 88.

⁵ Пак там, с. 86.

⁶ **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 128.

⁷ Пак там, с. 131.

⁸ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 1, С., 1977, с. 234; **Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000, 178–185.

⁹ Доводите срещу подобна численост са няколко. На първо място можем да отбележим, че такава численост на войски не се среща във военните кампании в цяла средновековна Европа в разглеждания период. Следващият довод е свързан с логистичното осигуряване на такава многобройна армия, което било изключително трудно при тогавашните икономически възможности и комуникации и не на последно място създавало значителни проблеми в управлението. Въпреки безспорния факт, че Калоян никога не действал само в едно направление във войните си на юг, т.е. в две, три, четири направления, не можем да приемем обща численост на войските в порядъка на около 50 000 души.

¹⁰ **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 128

¹¹ **Никита Хониат.** Цит. съч., с. 66.

¹² **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 117. “...И Йоанис, краля на Влахия, нареди да нападнат града и го взе чрез сила.”

¹³ Пак там, с. 121.

¹⁴ **Никита Хониат.** Цит. съч., с. 88.

¹⁵ Пак там, с. 90.

¹⁶ Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 1. С., 1977, с. 235.

¹⁷ **Никита Хониат.** Цит. съч., с. 66.

¹⁸ Пак там, с. 78. “...Тогава Йоан приготви стълби, постави огромна стенобитна машина при хълма срещу крепостта и започна да разбива стената.”; **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 113. “...Йоанис ги обсади и подреди своите каменометки.”

¹⁹ **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 120.

²⁰ **Никита Хониат.** Цит. съч., с. 88.

²¹ **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. Съч., с. 122.

²² Пак там, с. 123.

²³ Пак там, с. 122.

²⁴ Пак там, с. 128.

²⁵ **Никита Хониат.** Цит. съч., с. 90.

²⁶ **Жофроя дьо Вилардуен.** Цит. съч., с. 131.

²⁷ **Никита Хониат.** Цит. съч., с. 59.

- ²⁸ Contamine, Philippe. War in the Middle ages. Blackwell, 1999, p. 103–104.
- ²⁹ Никита Хониат. Цит. съч., с. 66.
- ³⁰ Жофроа дьо Вилардуен. Цит. съч., с. 114.
- ³¹ Пак там, с. 117.
- ³² Жофроа дьо Вилардуен. Цит. съч., с. 117. “...Гърците...му се предадоха; и той незабавно нареди да ги заловят, малки и големи...и заповяда да ги отведат във Влахия, а градът заповяда да бъде разрушен.”
- ³³ Пак там, с. 118.
- ³⁴ Пак там, с. 123.
- ³⁵ Пак там, с. 123.
- ³⁶ Ангелов, Д., Б. Чолпанов. Българска военна история. От втората четвърт на Х в. до втората половина на XV в. С., 1989, с. 95.
- ³⁷ Георги Акрополит. Извори за българската история. Т. XV. С., 1971, с. 156.